

Kirjandus kui mõtlemine

Jan Kaus

1.

Aino Perviku suurepärases raamatus „Arabella, mereröövli tütar“ on peatükk „Taaniel ei saa rahu“. Kurikuulsa mereröövli laeva „Skorpion“ julm kapten Taaniel Tina läheb ühel ööl, mil teda pureb eksistentsialistlik rahutus, merest üles korjatud ränduri Hassani uberikku ja äratav ta üles, et temaga mõtteid vahetada. „Räägi mulle headusest“, käsib kuulus mereröövlipealik. Hassan, kelle rahu meenutab budistliku munga meeleseisundit, ütleb, et headus on mure teiste olendite pärast. Tina nähvab, et talle pole muret kaela vaja, tal endalgi seda küllalt, aga mõistab samas ehmatusena, et „tema kõige suurem mure on mure Arabella pärast“. Karm mees vajub mõttesse. Aino Pervik kirjutab: „Tükk aega pahvis Taaniel vaikides piipu. Suits täitis kogu kajuti.“ Seejärel ütleb Tina: „Paistab, et ma tean, mis on headus. See headus on ränk asi.“

Miks see lõik mulle meeldib? Eelkõige muidugi Taaniel Tina pärast. Ta on Perviku teose kõige huvitavam karakter, kes elab ja teeb läbi suure muutuse. Arabella, Hassan ja mereröövli mõjuvad tema kõrval staatilisemalt. Mainitud kirjakohtades kerkib Tina sisemine muundumine pinnale, ta sõnastab oma vaikselt kasvanud ähmase tundmuse. Karakteri murdekoht tuleb korraga nähtavale.

Aga see piibupahvimise lõik tundub kõnekas ka palju laiemas mõttes, väljaspool Arabellast kõneleva loo raame. Tina ja Hassani vestlust kujutavas episoodis on olemas miski, mida ma julgen nimetada romaanikirjanduse essentsiks. Enamgi – see lõik näitab, millist mõju võib kirjandus oma lugejale avaldada.

Taaniel Tina pahvib tükk aega vaikides piipu, nii et kogu kajut mattub suitsuvinesse. Mida see tähendab? Seda, et Taaniel mõtleb järele.

Järelemõtlemine on üks mõtlemise erivorm, mis on mu meelest väga tugevalt kirjandusega seotud; hea kirjandus soodustab ja tekitab järelemõtlemit. „Mõtlemine“ on muidugi väga lai mõiste. Suure osa meie igapäevasest mõtlemisest moodustavad oma olemuselt aktsioonid ja reaktsioonid. Inimene tahab jõuda teatud ajaks punktist A punkti B, tal tekib näljatunne, mille rahuldamise tagajärjel tikub talle peale uni; inimene mõtleb, mida homme selga panna ning vaatab ilmateadet jne.

Kirjandus aktiveerib mõtlemise vorme või tasandeid, mis pole otseselt seotud aktsioonide ja reaktsioonidega. Kirjandus on suunatud mõtlemise neisse kihtidesse, kus inimene hakkab pärima, miks ta ülepea tegutseb ja reageerib; mis see on, mis ajendab teda liikuma.

Muidugi mõista on olemas erinevat järelemõtlemist. Kui inimene hakkab kaaluma, miks on ta vaesem kui paljud teised tema ümber, siis pole see võrreldav järelemõtlemisega, mis keskendub küsimusele sellest, miks on varaline positsioon inimestele ülepea niivõrd tähtis. Just taoline nihe toimub Taaniel Tinaga piibupahvimise hetkel. Tina ei mõtle korraga enam sellele, kuidas üha rohkem rikkusi kokku kahmida, vaid sellele, mis on selle kahmimise laiem eesmärk ning kas see eesmärk on ennast õigustanud.

2.

Ma olen alati püüdnud mõista, miks on just Taaniel Tina olnud mulle sümpaatne karakter, sest tema lihast-luust ekvivalendiga ei tahaks eeldatavasti mingil juhul kohtuda. Tina ümbersünd sumbub kohutavalt destruktiivsesse, elus pettunud mehe jumalamängu, milles on nii apaatiat kui künismi. Aastate jooksul olen hakanud mõistma, et mulle meeldibki vist eelkõige teatud vaimuseisund, mida Tina oma murdumishetkel kehastab ja mis on palju reaalsem, palju üldisem kui Hassani ebamaine ja muutumatu meelerahu. Hassan on oma olemuselt servapidi lausa ebarealistlik. Olles küll patsifistliku meelelaadiga mees, kes ei allu välisele sunnile, keda ei kõiguta vägivald ega vahetu oht, on Hassan tegelikult väga osav võitleja – tema mõõgakäsitlemise oskust tõestab duell Martsipani nimelise mereröövliga. Ta on ühtaegu soe ja ratsionaalne, ta pole ei arg ega hulljulge. Ma ei taha sugugi öelda, et Hassani-sugused ideaalid oleksid kurjast. Kindlasti on oluline mõelda võimalusele, et kui kõik inimesed oskaksid raskel hetkel manada esile Hassani meelerahu, kaotaksid igasugused repressioonid ja poliitilised manipulatsioonid mõtte, kuna need ammutavad surmahirmust. Tundest, mis Hassanis justkui puuduks, kuna ta suudab ka eluohtlikus seisundis selgelt mõelda. Alata ohtlik vangistus ei röövi tema mõistlik-mõtlikku meelt ega head und. Taaniel Tina aga asub mulle kui lihtlugejale Hassanist lähemal – piibupahvimisega kirjeldatakse eksistentsialistlikku järelemõtlemise hetke, mida tuleb ette iga inimese elus.

Järelemõtlemine on seotud ühe teise olulise üldinimliku meeelseisundiga. Pervik kirjutab: „Nagu uss pähkliuuma sisse oli Taanieli karmi koore alla pugunud kahtlus.“ Asjade üle järele mõeldes võib nende senine üldine kord kahtluse alla sattuda. Ilmneb järelemõtteleja ja teda ümbritseva tegelikkuse vaheline lõhe. Midagi sarnast Albert Camus' kirjeldatud absurditundele. Muide, Tina vaikimist Hassani jutu peale poleks sugugi imelik nimetada absurdi teostumiseks. Camus kirjutab, et „absurditunne võib ükskõik kellele ükskõik

missugusel tänavanurgal näkku karata.“ Niisiis pole keegi selle tunde eest kaitstud, isegi maailmamerede kõige ohtlikum mereröövel. Kahtlus heidab Taaniel Tina täiesti uue maailmatundesse.

Jällegi: kahtlus on üks eepilise kirjanduse suuri teemasid. Selle vastand on tõsikindlus. Tõepoolest, on tõde ja on õigus. On neid, kes usuvad, et eksisteerib vääramatu, jagamatu ja üldkehtiv tõde; ning on neid, kes arvestavad, et kui lähedane inimene kannatab, pole kasu ühestki, ükskõik kui võimsalt kaikuvast tõest. Vahetult enne oma surma mõtleb Taaniel Tina nii: „Heaks ei saanud Taaniel enam midagi teha, kuid ta võis hävitada enese loodud kurjuse, mis ähvardas hukutada ta tütre elu.“ Taanieli käitumist võiks tõlkida umbes nii: „ma pean enda maailmast loobuma, et mu lähedane inimene ei kannataks“. Raske öelda, kas selline mõttekäik on piisavalt pedagoogiline, aga siin peitub siiski romaanikirjanduse arhetüüpne motiiv: õiglus on tõest olulisem, sest iga tõde võib osutuda valeks, iga maailmatunne, mis paistis reaalsust ammendavalt selgitavat, võib osutuda pettekujutluseks. Kergemini, kui me arvata oskame.

3.

Kahtlus seob omavahel kaht olulist mõtlemise viisi: järelemõtlemist ja mõistmist. Kahtlus on kanal, mis viib järelemõtlemisest mõistmiseni – nii nagu enesekindlus võib viia tõetsingust hukkamõistuni (sellistel juhtudel mõistetakse hukka kõik see, mis ei kattu tõsikäiklase versiooniga maailmast). Mõistev inimene aga on olend, kes pahvib pidevalt vaikides piipu, kelle vaimne elu ongi üksainus suur piibupahvimine. Lihtsamalt öeldes, mõistev inimene näeb, et asjad on põhimõtteliselt väga lihtsad: nad pole kunagi lihtsad. Mõistval inimesel on raske hukka mõista – kui, siis ainult ennast, kuna mõistval inimesel puudub selge ja otsene juurdepääs tõele. Mõistev inimene on Tiina jalge ette langev Indrek Paas, kes loobub tüdruku kannatusi nähes oma tõekuulutusest; mõistev inimene on vürst Lev Mõškin, kes näeb, et vana Ivolgin valetab, taibates ühtlasi, et tal pole südant vana Ivolginit paljastada ja kes seetõttu mõistab, et ka tema vaikimine võib kindralit haavata.

Mõistev tegelane ei saa reeglina olla kangelane. Mõelgem Kalle Blomkvistile. Poisile, kes aeg-ajalt meeliskleb oma kujuteldava kaaslaste seltsis justkui kogenud kuritegude avastaja, Rootsi kolkalinnakese isiklik Sherlock Holmes. Raamatus „Meisterdetektiiv Blomkvisti ohtlik elu“ on väga kõnekas stseen. Kallet närib rahutus ja ta teeb keemilise katse, mis tõestab, et Eva-Lottale saadetud šokolaad sisaldab arseeni. Katse tegemise käigus kerkib esile fantaasiamaailma kangelane, kogenud detektiiv Blomkvist, kes on alati rahulik, väärikas ning oma kujuteldava kaaslaste suhtes pisut patroneeriv, nagu üks tõeline täis- ja härrasmees

kunagi: „Tuletage nüüd meelde, ma pole sugugi öelnud, et šokolaad kindlasti arseeni sisaldab. Ma teostan ainult tavakohast uurimist ja ma loodan südamest, et mu kahtlused on alusetud.“ Aga hetke, mil katse tagajärjel selgub arseeni olemasolu, kirjeldab Astrid Lindgren järgnevalt: „Värisevate kätega kustutas ta piirituslambi. Ta kujuteldav kaaslane oli kadunud. Ta oli kadunud samal hetkel, mil osav meisterdetektiiv muutus väikeseks hirmunud Kalleks.“ Suurepärase kirjeldus! Just nimelt – eks meil kõigil ole kujutlused sellest, kuidas me vallutame maailmameresid ja tõestame suuri tõdesid, aga lõpuks oleme ikkagi pigem väikesed hirmunud, elu ees kaitsetud olendid, kes muretsevad oma Arabellade ja Eva-Lottade pärast.

Kirjandus õpetab meid mõistma üht asja, mida on kõige paremini sõnastanud Ferenc Molnár oma „Pál-tänavaga poiste“ lõpulauses:

„Ja järgmisel päeval, kui kogu klass istus sügavas vaikuses oma kohtadel ja õpetaja Ráczi aeglasel sammul, tõsiselt ja pidulikult kateedrisse astus, et sealt tasasel häälel Ernő Nemečekki meelde tuletada ja kogu klassi üles kutsuda, et homme kell kolm pärast lõunat kõik mustades värvides või vähemalt tumedates rõivastes koguneksid Rákosi tänavale, vaatas János Boka tõsiselt enda ette pingile ja nüüd hakkas esimest korda tema lihtsas lapsehinges tärkama aimus sellest, mis on õieti see elu, mille kord kurvad, kord rõõmsad, aga alati võitlevad teenijad me kõik oleme.“

Täpselt. Teenijad, mitte isandad.

Kirjandus on mõistmise kunst. Mõistmise õpetus. Kuid selline õpetus, millel puudub oma didaktika. Mõistmist ei saa õpetada, pigem on võimalik seda aimamisi õppida. Järelemõtlemise ja kahtlemise kaudu. Järele mõeldes võib tekkida näiteks selline kahtlus: kas oli õige ohverdada Ernő Nemečekki ühe tolmuse krundi nimel? Selle territooriumi nimel, mis sisaldas kokkuleppelist ja mõõduvat, ajutist, juhuslikku tõde? Üks vastusevariant võimaldab mõista, et ühest vastust sellele küsimusele on väga raske leida.

4.

Ma ei ütle siinse sõnavõtuga midagi uut. Kuid ehk peab paika ka asjaolu, et tuntud tõsiasju tulekski jätkuvalt üle korrata, eriti ajal, mil kirjanduse ette on kuhjumas üha rohkem vormilisi takistusi, mil inimeste kirjanduse juurde jõudmine ja juhtimine on muutumas eraldi eesmärgiks, omaette jõunumbriks ja saavutuseks. Mulle tundub, et kui me rahuldume mõttega, et inimesed on lihtsalt üsna keerukad masinad või loomad, kelle esmane funktsioon on orienteeruda teiste loomade ja masinate vahel mööda aktsioonide ja reaktsioonide ahelaid; kelle vaim pole muud kui kehalise determinismi üks väljendus, siis pole meile kirjandust vaja. Kui me aga taolise kujutlusega ja funktsiooniga ei rahuldu, võime avastada, et

puhtinimlik rahulolematuse, meie ihade ja hirmude pulmatantsus tekkinud paine väljendub ennekõike just kirjanduses – ükskõik, kus ja millal see ka ei sünniks.

Lõpetuseks veel üks näide kaugest ajast ja hoopis teisest maailmanurgast, üks igavesti tore Mulla Nasreddini lugu, mis sündis ja kasvas mõnes keskaegses Türgi või Pärsia linnas ning mille on eesti keelde tõlkinud Haljand Udam. Olgu see looke tsiteeritud täismahus.

„Sul on ka õigus!

Sel ajal kui Mulla kohtunikuks oli, tuli keegi mees tema ette ja esitas kaebuse. Mehe jutust selgus, et tal on igas suhtes täielik õigus. Jutu lõpetanud, küsis ta Mullalt:

„Milline on teie arvamus minu asja kohta?“

„Teil on igas suhtes õigus!“ nentis Mulla.

Järgmisel päeval tuli kohtutuppa kostja ja seletas asja sel moel, et täielik õigus temale jäi. Kui asja kuulamine lõppes, tahtis ta kohtunikuisanda arvamust teada saada.

„Teie õigus on igas suhtes tõestatud!“ vastas Mulla.

Kui mees oli lahkunud, astus Mulla tuppa ta naine, kes mõlemal päeval oli ukse taga kohtupidamist pealt kuulanud, ja ütles:

„Mis imelikud kohtupidamise kombid sul on, Mulla? Ma pole küll kohtunik, kuid ikkagi kohtumehe naine ja ühte-teist mõikan. Sinu meelest on hagejal ja kostjal mõlemal korraka õigus. Nõndaviisi sa kaugele ei jõua!“

„Paraku on ka sinul õigus!“ nentis Mulla rahulikult.“

Kuigi seda lugu saab interpreteerida tolle Mulla kahjuks – eks ta üks paras demagoog ole –, siis ometi kõneldakse siin mõistmisest. Igaühel on omamoodi õigus, iga vaatepunkt on väärt hetkelist järelemõtlust. Tahaksin siia kohe lisada, et „muidugi ainult juhul, kui see vaatepunkt ei põhjusta kellelegi kannatust.“ Aga kas mõistev vaatepunktide kaalumise, igaühele tema õiguse jätmise võimaldaks ülepea kannatust tekitada? Eks seegi on järelemõtlust, kahtlemise ja mõistmise koht.